

Om arkitekturupplevelse

Åsa Dahlin

Belysningen i tåget var inte särskilt stark, och återspeglingsen var inte lika klar som den skulle varit i en riktig spegel. Som reflexer saknades var Shimamura nära att glömma att det var en spegel han hade framför sig. Flickans ansikte tycktes sväva fritt därute bland bergen.

Just då blänkte ett ljussken till i ansiktet. Spegelbilden var inte tillräckligt klar för att plåna ut ljusskenet, och inte heller var ljuset utifrån starkt nog för att grumla spegelbilden. Ljuset rörde sig över ansiktet utan att lysa upp det. Det var ett avlägset, kallt ljus. När det genomborrade den unga kvinnans pupill med sin fina stråle och ögat och ljuset vilade i varann, lyste ögat med övernaturlig forsglans mot de nattmörka bergen.

Någonstans inom sig såg Shimamura en fråga, lika tydligt som om den hade stått skriven framför honom: Fanns det något samband mellan den kvinna hans hand minnes och den kvinna i vars öga ljusskenet från bergen hade glimmat till? Eller hade han ännu inte skakat av sig den förtrollning som utgått från aftonlandskapet i

spegeln? Det föresvävade honom att det förbiflygande landskapet var en symbol för tidens flykt.

(ur Snöns rike av Yasunari Kawabata 1968, s 12 och 15)

I följande text behandlar jag något av den komplexa problematiken kring människans upplevelse av arkitektur. Texten innehåller en inledande diskussion om relevansen av att tala om individuellt och generellt i arkitekturupplevelsen. Jaget och dess konstituerande och betydelsen av jaget och tolkandet för upplevelsen tas upp, liksom frågan om man kan se arkitekturupplevelsen som något momentant och/eller som en pågående process. Fem egna exempel illustrerar dels den stora variationen mellan olika sorters arkitekturupplevelser dels några allmänna iakttagelser som knyter olika arkitekturupplevelser samman. Två olika skisser till kategorier visas. Dessa hoppas jag på sikt att kunna utvecklas vidare för att bidra till ökade möjligheter att diskutera komplexitet och dynamik i arkitekturupplevelsen. Ett ordnande av arkitekturupplevelsens rikedom måste dock känne-

tecknas av många olika perspektiv, där den personliga upplevelsen inte kan utelämnas. En öppenhet i grundstrukturen inför ständiga revideringar ser jag som en nödvändighet.

Individuellt och generellt

Om jag besöker en och samma byggnad vid olika tidpunkter varierar upplevelsen. Samtidigt finns det också bestående likheter som knyter samman upplevelsena som har med formens beständighet att göra, som till exempel rytmen då jag rör mig genom byggnaden med dess fastlagda mått och riktningar. Jag påverkar aktivt innehållet i byggnaden med den händelse som består av att jag stigit in i den för en stund. Byggnaden påverkar även mig genom att min kropp, mina tankar och känslor berörs av vad byggnaden förmedlar. Vid ett visst tillfälle upplever jag mig kanske tömd på egna tankar och kan stå öppen inför att exempelvis åskåda ljus- och färgintryck på ett anmärkningsvärt neutralt sätt. En annan gång är jag måhända upprymd av förälskelse eller nedstämd av sorg och tolkar hela upplevelsen av byggnaden genom en omvälvande personlig känsla. En annan gång besöker jag byggnaden i ett bestämt syfte, exempelvis för att hämta en speciell sak och upplevelsen blir till stor del färgad av denna riktade handling. Ytterligare en gång träder jag in i byggnadsverket och erfar i första hand en upplevelse av att de kulturgemensamma inlärdas kunskaper om arkitektur som jag vunnit genom mina studier aktiveras. Rumssambandens kvaliteter står klara för mig genom kontrasterna mellan detaljer och helhet, ute och inne, mörkt och belyst, former och färger, trångt och vidsträckt och mellan skrovligt och slätt. Vid ett annat tillfälle ställer jag till med en fest och bjuder in vänner till byggnaden. Aktivt påverkar jag upplevelsen genom att levande ljus tänds, doftande mat serveras och rummen fylls med prat och musik och samspel mellan människor.

Om man vill undersöka arkitekturupplevelsens komplexitet kan man inte i vetenskapliga sammanhang begränsa sig till att enbart försöka beskriva verklighetens förutsättningar runt människan. Det är nödvändigt att gå vidare och även försöka förstå den inre betydelsen av upplevelsen för människans emotioner

och tanke. Det blir då också en fråga om att försöka synliggöra den personliga arkitekturupplevelsens fulla innebörd och att med det individuella som grund vidare diskutera vad som kan antas vara allmänmänskligt eller generellt.

Argument till att föra en generell diskussion beträffande upplevelsen av arkitektur kan synas svåra att finna om man nu anser att upplevelsen i sig är helt igenom individuell. I det mänskliga upplevandet som fenomen finns dock generella likheter att lyfta fram. Om man även vill försöka att nå fram till värdet av den unika arkitekturupplevelsen för den enskilda människan kan man använda sig av exemplifieringar i form av personliga upplevelsebeskrivningar. Dessa beskrivningar måste då tolkas och det som kan antas vara av allmängiltigt intresse vaskas fram. Detta steg tror jag är nödvändigt, även om det är riskfyllt, om man på ett intressant sätt vill undersöka arkitekturupplevelsen. Man måste börja i det specifika för att stegvis nå större kunskap om det allmänna. Roger Scruton framhåller Kant som den filosof som han anser bäst hittills har formulerat det besvärliga i att vi inte helt kan fränkoppla vårt individuella perspektiv, medan vi samtidigt använder våra omdömen som vore de objektiva. Scruton sammanfattar Kant:

We can know the world only from the point of view that is ours. We cannot step outside our concepts so as to know the world "as in itself", from no point of view. Nevertheless, our concepts are shaped by the belief that judgements are representations of reality: our concepts are concepts of objectivity, and apply to the realm of "objects". Without that underlying belief we could not begin to think. At the same time, the belief in an objective order generates the idea of a world seen from no perspective: the world "in itself" as God knows it. We can not attain God's perspectiveless view of things; but the thought of it inhabits our procedure as "a regulative idea", exhorting us always along the path of discovery.

(Scruton 1997, s 107–108)

Hans-Georg Gadamer argumenterar dock för en större tro på att människan verkligen kan utveckla en förmåga till objektivitet genom ett bildat medvetande, "ett sinne för det allmänna". Detta möjliggör, menar

han, att människan kan distansera sig och betrakta sig själv och sina privata syften såsom andra möjligtvis ser på henne och därigenom undvika att helt vara fast i ett ensidigt subjektivt perspektiv. Han betonar att varseblivningen aldrig kan isoleras som ren upplevelse utan alltid innefattar betydelse. Han talar om "den hermeneutiska erfarenheten" som sker genom en öppenhet inför den språkligt förmedlande traditionen. Denna öppenhet har frågans struktur och att fråga innebär att gå in i ett samtal och underkasta sig samtalsämnet. (Gadamer 1999)

Även om upplevelsen är knuten till subjektet finns det grundläggande biologiska förutsättningar som förenar i generella likheter i möjligheterna att avläsa arkitektur med kroppar, sinnen och medvetande. Människor har samma uppsättning sinnen med likartade förutsättningar för att percipiera signaler från omvärlden. Dessa signaler sammankopplar våra hjärnors medvetandeprocesser på ett likartat sätt. Informationen uppväcker olika känslor, vilket bland andra James Gibson tagit fasta på genom att beskriva att det är känslan som förmedlar det perciperade och ger uttryck åt ett samlat huvudintryck av de sorterade sinnesintrycken. Han går så långt att han uttrycker att sinnesförnimmelser därmed inte som vi alltid tagit för givet utgör perceptionens grund. (Gibson 1966 s 319). Även bland somliga av dagens hjärnforskare betonas känslans betydelse för kognitionen. Antonio Damasio skriver:

Känslorna gör oss medvetna om kroppen, antingen mycket påtagligt när de känslomässiga reaktionerna är starka, eller mer diskret, som när en bakgrundskänsla dominerar. De ger oss kunskap om kroppen antingen via "direktsändningar", när de tillhandahåller perceptuella bilder av kroppen, eller via "bandat material", när de i form av "som om"-känslor, erbjuder oss minnesbilder av ett kroppstillstånd som passar ihop med vissa bestämda omständigheter.

Känslorna ger oss en skytt av vad som pågår i den levande kroppen, och denna ögonblicksbild placeras intill de mentala bilderna av andra företeelser och situationer. Genom att bilderna av kroppen placeras intill andra bilder skänker de dessa andra bilder en bestämd kvalitet – de framstår som goda eller dåliga, angenäma

eller plågsamma.

(Damasio 1999, s 185–186)

Det mänskliga förenar men skiljer också då var och en är unik bland människor och ingår i ett historiskt, kulturellt och socialt sammanhang. Ett individuellt tilllägg till det generella ger oss vår identitet. Med temperament och vilja uttrycker vi vår identitet. Vi använder våra förmågor och hur vi använder och utvecklar dem bildar den egna kapaciteten visavi andras. Vi fattar egna val och beslut som vi kan känna ansvar för. Samtidigt som vi erfar omvärldens yttre rum bär vi med oss helt egna känslor och tankar som påverkar arkitekturupplevelsen. Jag styr mina rörelser genom omvärldens rum utifrån att jag, åtminstone delvis, bestämmer mig för vissa handlingars mål och detta påverkar aktivt min upplevelse.

En möjlighet för att komma nära den personliga arkitekturupplevelsen är att låta resultat från vetenskaper om upplevandet kompletteras med material från skönlitteratur och konst om arkitekturupplevelsen. Att använda dessa källors information innebär dock att det blir en fråga om att subjektivt tolka redan subjektiva tolkningar, och att detta i så fall kräver en noggrann redogörelse om syfte och tillvägagångssätt för att resultatet ska bli kritiserbart. Jag tänker mig att det kan finnas en fruktbar möjlighet av att låta skönlitterära exempel utgöra fristående komplement till det vetenskapliga arbetet. Exempelen kan levandegöra arkitekturupplevelsens problematik och därigenom öka förståelsen för den teoretiska ansatsen. Kritiken kan då gälla att bedöma om exemplen är meningsfulla i det vetenskapliga sammanhanget eller inte. Steen Eiler Rasmussen har tagit upp svårigheten med att utläsa någon absolut och objektiv mening i samband med konstupplevelser. Det är dock just föränderligheten i den personliga upplevelsens rikedom som jag anser viktig att inte sortera bort utan att förhålla sig till och försöka relatera till allmänna perspektiv.

There is no objectively correct idea of a thing's appearance, only an infinite number of subjective impressions of it. This is true of works of art as of everything else; it is impossible to say, for instance, that such and such a conception of a painting is the true one. Whether it makes

an impression on the observer, and what impression it makes, depends not only on the work of art but to a great extent on the observer's susceptibility, his mentality, his education, his entire environment. It also depends on the mood he is in at the moment. The same painting can affect us very differently at different times.

(Rasmussen 1993, s 36)

Joseph Brodskys röst får också höras i några rader där han uttrycker tillvarons privata karaktär.

Om konsten har något att lära (i första hand konstnären), är det just den mänskliga tillvarons privata karaktär. Såsom den allra äldsta och mest bokstavliga formen av privat företagsamhet uppväcker den, vare sig den vill eller inte, just människans känsla av individualitet, unicitet, särskildhet och förvandlar henne från ett samhällsdjur till en person.

(Brodsky 1988, s 64)

Förflutet, nutid och framtid

Vår vetskap om döden och omöjligheten av att förstå den formar vår tidsuppfattning. Våra liv kommer att ta slut och denna tidsrymd blir alltmer fattbar för oss ju längre vi lever. Paradoxalt nog kan vi mäta våra liv mot en kommande död, även om vi inte vet exakt när den ska inträffa. Döden innebär tidens slut för oss, men vi kan ändå förstå att tiden kommer att finnas för de som överlever oss. "Mitt hat mot döden förutsätter ett oupphörligt medvetande om den; det förvånar mig hur jag kan leva på det sättet." har Elias Canetti uttryckt. (Canetti 1979) Vid en begravning nyligen var min iakttagelse av kappellets fysiska rum så skärpt att jag lyckades tränga undan den upplevelse av upphävande av tid och rum som var hotande nära. Varje detalj i altartavlan, varje färg hos blomsterkransarna, varje ljusförändring i rummet, varje doft och ljud fyllde mitt medvetande med en stegrad känsla av egen fysisk närvaro som följd. Med andningen och mitt hjärtas slag räknade jag den mätbara tiden mot det omätbara. Jag höll därmed känslan av oerhörd sorg delvis borta fram till ceremoniens slut.

I arkitekturupplevelsen har de händelser som är länkande till den subjektiva upplevelsesituationen varierande betydelse och styrka. Många gånger framstår

arkitekturen inte i fokus för upplevelsen och är inte speciellt påtaglig eller medvetandegjord. Ändå kan arkitekturen finnas där som en absolut nödvändig ram eller spelplats. Tågkupéns speciella rumsliga förutsättningar är av helt avgörande betydelse i Yasunari Kawabatas berättelse i inledningscitaten. I tågfenstret erfar mannen både landskapet utanför och spegelbilden av den kvinna som finns i rummet. Författaren lyckas förmedla betydelsen av gränsen mellan människa och omgivning, rum och rymd, ute och inne, verkligt och överkligt, stilla och rörelse, nuet och tidens flykt, i några få rader som om detta innehåll vore blott en bieffekt av en huvudhandling.

Människor kan minnas, drömma, associera och fantasera. Vi kan intellektuellt tolka och välja bland tillvarons möjligheter och dessutom ifrågasätta om vi fattat riktiga beslut och om man har planerat förnuftigt för framtiden, eftersom vi äger en jagföreställning. Våra förmågor är i ständig utveckling och förändring vilket också är en av de likheter som förenar oss människor – vårt medvetandes dynamik. Hjärnans aktiva sökande på olika nivåer och bortfiltreringen av viss information gör att det erfarna tolkas, även om människor inte tolkar på samma sätt. Vår förmåga till tolkning är därmed också utvecklingsbar. (Gärdenfors 1996 s 134) Ibland dyker starka minnesbilder upp i samband med någon ny upplevelse vilket gör att vi kan undra över meningen med att en ihopkoppling sker. Kawabatas beskrivning visar en sådan undran i ett associativt meningstolkande. Mannen funderar över om det finns ett samband mellan den förtrollande sinnesstämning som drabbade honom i tågkupén och den kvinna han är på väg att besöka, eller om magin han erfor istället helt hörde ihop med själva spegeleffekten i den specifika situationen.

Vi tillmäter upplevelser värde, både de vi erfar i stunden och de vi bär med oss i minnet, och jämför dem. Vi kan aktivera tidigare upplevelser genom att föreställa oss dem igen eftersom minnet hjälper till att lyfta fram dem och glömskan hjälper oss att sortera bort bland mångfalden av intryck. Genom att med hjälp av fantasin föreställa mig en upplevelse baserad på tolkning av egna minnen kan jag alltså nå nya konstruerade upplevelser. Lager av upplevelser kan byggas på till rika mönster och länkas

ihop med hjälp av associationer till tidigare upplevelser och det värde jag givit dessa. Jag kan pendla mellan dåtid, nutid och framtid i mina tankars upplevelser. Faktiska upplevelser i stunden blandas i mitt medvetande med minnen och fantasier vilket möjliggör en frihet i förhållande till tiden.

Filosofen Henri Bergson talar om samtidighet som skärningspunkten mellan tid och rum, om vikten av att "försätta sig i det rena nuflödet".

Det egentliga jaget når vi genom en fördjupad reflexion, som låter oss förstå våra inre tillstånd såsom levande väsen, stadda i ständig nydaning, såsom tillstånd som trotsar varje mätning, som ömsesidigt genomtränger varandra och vilkas succession i nuflödet inte äger något gemensamt med en uppradning bredvid varandra i det homogena rummet. Men de ögonblick då vi sålunda åter griper oss själva är sällsynta, det är också därför vi sällan är fria. Mestadels lever vi utanför oss själva och skönjer av vårt jag endast dess färglösa fantom, en skugga som det rena nuflödet projicerar i det homogena rummet. Vår existens utspelas alltså i rummet snarare än i tiden: vi lever för den yttre världen snarare än för oss själva, vi talar mer än vad vi tänker, "man handlar med oss" snarare än vi handlar själva. Att handla fritt är att ta sig själv i besittning, det är att åter försätta sig i det rena nuflödet.

(Bergson 1992, s 171)

Rikedomen i min föreställningsförmåga innebär dock inte att arkitekturupplevelsen nödvändigtvis förstärks med åren genom en ökad känslighet som följd av mina minnen och min tidigare erfarenhet. Tvärt om kan mina upplevelser av omvärlden bli alltmer slentrianmässiga då jag kanske inte längre relaterar till kropp och sinne utan endast registrerar framkomliga vägar för mina handlingars mål. Uppmärksamheten i mötet med arkitekturen kan vara starkt begränsad och skymd av exempelvis vardaglig stress.

Från barndomen kan vi emellertid minnas den förmåga som vi en gång ägde som bestod i en upplevelse av att vara del av både det materiella rummet och den oändliga rymden samtidigt, i tiden men också bortom tiden. I stunden fria från att medvetet värdera och sortera i alla intryck från omgivningen men

samtidigt med en stark delaktighet grundad på en total uppmärksamhet av hela vår varelses möjligheter att tillvarata mötet med yttervärlden. Genom den aktiva handlingen, vars betydelse till exempel betonas av Piaget, ges en grund för en sammansmältning av verkligheten med koordineringen av egna handlingsmönster till förståeliga strukturer. Med kropp, känslor och tanke utforskas omvärlden och barnets förmåga utökas till att se allt mer komplexa samband genom sin aktiva delaktighet med omvärlden. Samma grad av stimulans som denna kreativa process ger barnet kan vi troligen inte nå som vuxna. Däremot kan vi fortsätta att utveckla vår kreativa förmåga att tolka arkitekturupplevelser, om än på ett kanske mindre spontant kroppsnära sätt och istället på ett mer riktat tankedominerat sätt, jämfört med det lilla barnet som självklart är ett med kropp, känsla och tanke.

Momentant och pågående i upplevande processen

Upplevelser pågår ständigt. Dewey beskriver dock att många upplevelser bara når till en början av att ta form som en upplevelse med början och slut. Många påbörjade upplevelser förblir utspridda och söndrade mellan vad man erfar och tänker, vad man önskar och får. Processen avstannar på grund av yttre störningar eller inre letargi. (Dewey 1980 (1934) s 35) Inom den amerikanska pragmatismen, med början runt 1900, utvecklades idéer om erfarenhet och medvetande på basis av att meningsfullhet kopplas till rationell användbarhet. William James menade att medvetandet bygger på känslor. Han poängterade att varje enskilt medvetande är i ständig förändring men ändå uppfattbart som kontinuerligt genom känslans förmedlande av samband mellan olika medvetandetillstånd. Han uttryckte att jaget ska identifieras med den växlande tanken. James ansåg mot slutet av sitt liv, påverkad av Bergson, att man bara behöver förutsätta ren erfarenhet och att kunskap kan förklaras genom relationerna mellan olika delar av den rena erfarenheten. Både Bergson och James såg medvetandet som en pågående ström eller flod innehållande pauser. (Hamlyn 1998, s 307–310)

Betydelsen av kontinuitet i upplevandet tas upp av Gadamer. Han hävdar att estetiken inte kan baseras på upplevelse då detta konsekvent leder till att konstverket uppfattas som en momentan händelse, vil-

ket han kallade "hermeneutisk nihilism". Istället måste erfarenheten av ett konstverk beskrivas som ett möte med en oavslutad kontinuitet och delaktighet i ett skeende. Han menar att det rena seendet och det blotta hörandet är dogmatiska abstraktioner som på konstlat vis reducerar fenomenen. (Gadamer 1997, (1960) s 15, s 67) Då jag här talar om arkitekturupplevelse är det momentana, eller nuet, endast en liten del av det som jag menar utgör upplevelsebegreppet. Tolkningsprocessen är enligt mitt synsätt del av upplevandet. De bilder som upplevelse av ett "nu" ger, tror jag spontant aktiverar tolkandet till fattbara helheter. Somliga tänkare har hävdade att det mänskliga tolkandet i upplevandet till stor del är resultatet av en läroprocess och beroende av yttre stimulans.

Bergson hävdade mot slutet av förra seklet människan som organism, styrd av sina kroppsliga behov och betonade därmed livets egen drivkraft till skillnad mot de som framhöll intellektet. Han skiljer mellan fysikens förflutna tid och medvetandets tid. I medvetandets tid tränger föremålen in i varandra och bildar sammanhang som vetter mot framtiden vilket därmed innebär utveckling. Upprepning är inte möjligt i medvetandets tid då varje situation är unik. Han jämför mänskligt medvetande med universums olika utvecklingsstadier, där varje stadium är en utveckling av tidigare stadier. Varje kosmisk händelse, liksom varje medvetandehändelse är unik och bär sin totala historia inom sig. En händelse kan inte upprepas då ingen annan händelse har samma historia. (Bergson 1992 (1889))

I opposition till Hume's rena sinneslära har Karl Popper hävdade jagets existens och värdet av detta och i motsättning till Bergson betonar han det mänskliga förnuftets betydelse. Popper hävdar dock att det finns stadier innan man konstituerat sig som en självmedveten person. Först av allt är man en organism som inte är fullt medveten om sig själv. Redan en baby sorterar intryck från omvärlden, men på ett ganska kaotiskt sätt. Popper tänker sig att erfarenheten först når människan genom den medfödda sinnesförmågan. Jaget är centralt för erfarenheten då konstituerandet av detta jag väl har gjorts, vilket sker genom en läroprocess.

Mycket måste läras för att man ska bli ett jag; framför allt

en tidsuppfattning, med det egna jaget utsträckt i det förgångna (i varje fall till "i går") och i framtiden (i varje fall till "i morgon"). Men detta medför en teori; i alla fall i dess mest elementära form; som en förväntning. Det finns inget jag utan att man orienterar sig teoretiskt, både i någon form av primitivt rum och primitiv tid. Jaget är alltså delvis resultat av en aktiv upptäcktsfärd i ens omgivning, och av förståelsen av tidsrutiner, baserad på återkomsten av dag och natt.

Följden av allt detta blir att jag inte håller med om teorin om "det rena jaget". Den filosofiska termen "ren" härstammar från Kant och avser något i stil med att "föregå erfarenheten" eller att vara "fri" från (att besmittas) av erfarenhet"; och då avser termen "rent jag" en teori som jag tror är felaktig: att egot fanns där före erfarenheten, så att alla upplevelser redan från början åtföljdes av det cartesianska och kantianska "jag tänker" (eller kanske jag tänker just nu"; i vilket fall av kantiansk "ren apperception"). Mot detta föreslår jag att förmågan att vara ett jag dels är ett resultat av medfödda dispositioner, dels ett resultat av erfarenhet, framförallt av social erfarenhet.

(Popper 1997, s 299)

Exempel

Jag ska här ge fem egna beskrivningar som exempel på arkitekturupplevelser som är olika till sin karaktär. Ett exempel visar en avgränsad upplevelse och ett annat exempel en söndrad, båda saknar värderande omdömen. Ett tredje exempel är en beskrivning av en chockartad händelse som helt kullkastar den stabila karaktären i upplevelsen av ett för den upplevande självklart rum. Det fjärde exemplet visar arkitektens värderande utifrån sin smak gällande arkitektoniska kvaliteter som styrande för upplevelsen. Det femte exemplet visar arkitekten som i skissandet försöker föreställa sig hur det kommer att vara att uppleva den byggnad som skisseras.

1. Jag kommer gående sommardag på en smal skogsväg med krasande grus under fötterna, fågelsång och solskenen. Jag rör mig sakta framåt mot målet, en vitkalkad kyrka framför mig mot himlen blå med omgivande kyrkogård. En ljum sommarvind når mig och ett välbehagligt lugn infinner sig med hjälp av lövens sus och markens

dofter. Gången mellan gravarna är de levandes rörelse ovanpå de döda vilket förstärker känslan av egen livskraft. Inträdet i kyrkans rum innebär också ett utträde ur den stora fria rymden. Då huvudfasaden är orienterad mot norr är den i skugga. Effekten av att stiga från det mycket ljusa till det sparsamt belysta innebär att rummet till en början är diffust. Andra sinnen än ögats aktiveras och den lite kyligare temperaturen och den speciella doften av gammalt blir påtaglig. En förstärkning i upplevelsen av det som drastiskt förändrats i och med inträdet i kyrkan innebär en stark återkoppling till det som sinnena erfar. Andra tankar trängs för en stund bort och närvarokänslan av att vistas här och nu i detta rum med sina specifika kvaliteter är stark. Då ögonen vant sig möjliggörs ett möte med interiören och de visuellt förnimbara ljus- form- och färgkvaliteterna framträder och blir alltmer dominerande samtidigt som hela rummets form och storlek blir förstäligt. Jag är del av rummet.

2. En grå novemberdag hastar jag genom Stockholms city frysande och stressad över att troligen komma försent till ett seminarium på KTH. Stadens rum ska forceras på minsta möjliga tid. Hinder och faror undvikas. Alla möjligheter att uppleva skönhetsvärden i mötet med de rum som passeras är omöjliggjorda. Det enda som existerar är att ta sig fram bland människor, bilar, trafikljus utan att kunna stanna upp och begrunda vad som händer eftersom en enda riktning existerar och den bestäms av något som ligger framför i tiden och bortom det som passeras.

3. En oerhörd smäll. klockan fyra på morgonen. Ett gulrött ljus. Ljudet av glas som splittras och detta glas som bara hjälpligt fångas upp av de fördragna gardinerna. Värme och brandrök rakt in i mitt hem. Mitt i natten i den lilla lägenheten på Malmgårdsvägen på fjärde våningen med utsikt mot Vitabergsparken. Himlen utanför brinner. Eldslågor och rök är det enda jag ser fyra trappor upp. Det brinner inte i huset utan världen själv brinner och mina knän darrar och illamåendet väller fram. På något vis tar jag på kläder och rusar till ytterdörren. Det är lugnt och rökfritt i trapphuset. Jag ringer på hos granntjejerna och vi rusar tillsammans ner för trapporna ut på den inbyggda gården. Det är november. Mannen som bor under mig slår följe med oss. Vi kan klättra över till nästa gård och ta oss in i intilliggande fastighet och

vidare ut på gatan. Det är som att kliva ut mitt i en pågående filminspelning. Vår annars så lugna och idylliska gata med malmgårdar på ena sidan och femvåningshus från trettitalet på den andra ter sig som ett krigshärjat slagfält. Alla fönster har krossats och glassplittret ligger i drivor. Människor står chockade i sina nattkläder och fryser. Mannen från lägenheten under gråter: – Min bil, min bil, de har sprängt min bil! På gatan står det urbrunna skelettet av en Chevrolet Corvette. Husfasaderna är täckta av sot. Poliser och brandmän säger att de ännu inte vet hur många som skadats. Min enrummare är nedsmetad med fett sot och lukten är frän. Glassplitter täcker golvet och bordet och finns också i min säng. Öppningen ut mot parken är isande svart och oändligt ovisst. Gränsen mellan ute och inne, rum och rymd, mellan kaos och ordning är upphävd.

4. Den nya tillbyggnaden av grannens villa är troligen ett hemmabygge. Dess proportioner stämmer dåligt överens med den enkla trettitalsbebyggelsen i området. Fasadmaterialet är förvisso trä, men panelen har fel dimension. Hela tillbyggnaden ser klumpig ut och förfular gatubilden. Fönstren har påklistrade spröjsar och grova fönsterbågar. Taklutningen har alltför flack vinkel och vattenavrinningen har ordnats på ett sätt som är allt annat än elegant. Markplaneringen är dock bra. Stenläggningen ansluter väl till huset och den nya planeringen har fått en vacker färgskala.

5. Jag skissar på en opera. Jag väljer att förlägga den inuti berget under Fåfången. Jag har varit vid detta berg och på detta berg och inuti den tågtunnel som löper genom berget. Utifrån dessa förutsättningar och de tankar om opera jag har och de handlingar som visar lokalprogrammet ska jag gestalta en byggnad. Här handlar det om att gräva ur och reducera i en existerande massa och forma nya rumsliga strukturer i något som redan har en yttre skepnad. Så småningom växer idén om rummens gestaltning fram. Besökare och andra aktörer ska ta sig in i anläggningen vilket innebär att det ska finnas öppningar av olika sorter där människor ska strömma in i berget. Den stora salen ska ligga mitt i berget för att nå maximal höjd. Hela anläggningen ska framstå som ett framgrävt smycke, en blottlagd hemlighet, med en hel skala från det råa berget till det mycket omsorgsfullt

bearbetade detaljerna. Belysningen och färgsättningen kommer att bli mycket viktiga för upplevelsen. Foajén är det enda dagsljusbelysta rummet och denna ska vända sig ut mot vattnet. Människorna ska där kunna relatera sin delaktighet i att vara i berget till det som är utanför. Tankarna om denna opera blir alltmer levande i min fantasi och måste också förmedlas till andra. Jag bygger modeller, målar bilder, konstruerar ritningar och formulerar mina tankar i ord för att ge en övertygande bild även till andra av hur jag tänker mig att upplevelsen av denna tänkta byggnad ska bli.

Dessa exempel visar något om den mänskliga arkitekturupplevelsens innehåll. Jag summerar här några iakttagelser:

Tiden är på olika sätt central i beskrivningen av arkitekturupplevelsen. Tidpunkten på dygnet eller årstiden för upplevelsen eller kanske i den upplevandes liv. Det kan även handla om själva tidsaspekten då en arkitekturupplevelse ibland kan beskrivas som något absolut tidsbestämt och knutet till en viss plats och ett visst tillfälle medan en annan kan beskrivas som om den vore del av ett tillstånd och stod utanför tidens begränsningar. Information genom sinneserfarenhet, främst syn, hörsel, känsel och lukt är viktig då man beskriver kvaliteter i arkitekturupplevelsen. Det kan vara något sinnesintryck som dominerar till exempel en stark doft, en annorlunda ljudmiljö, ett dominerande färgintryck eller en specifik belysningssituation men det är ofta frågan om en tolkad sammanvägning av vad sinna förmedlar till ett helhetsintryck. Detta intryck sammanfattas ibland med någon beskrivande känsla och jämförs och blandas med minnets hjälp med tidigare upplevelser.

Arkitekturupplevelsen är oftast knuten till en faktisk upplevelse av en bestämd fysisk plats relaterad till en viss handling eller händelse. En imaginär upplevelse kan framkallas genom föreställningsförmågan att genom fantasins hjälp träda in i föreställda rum. Som hjälp till detta har vi många olika verktyg såsom ritningar, foton och andra bilder, berättelser och skaldeller. Med sin kropps rörelser och storlek mäter människan form, avstånd, storleksförhållanden och rytm i arkitekturen. Den aktivitet eller handling man väljer eller måste utföra i arkitekturen bestämmer till viss del

arkitekturupplevelsen. De fysiska gränser som formerar rum i rymden och överskridandet av dessa i form av exempelvis öppningar intar ofta en central position i beskrivningar av arkitekturupplevelse. Värderandet av arkitekturupplevelsen görs mot beskrivbara kvaliteter i det byggda beträffande till exempel hur det förhåller sig med riktningförhållanden, storleksförhållanden, inblickar och utblickar, rumssamband, byggnadsmaterial och mot den känsla eller de känslor som dominerar upplevelsen.

Skisserade kategorier

För att klarare kunna uttrycka arkitekturupplevelsen, och i någon mån kunna relatera till upplevandet i allmänhet, blir ett försök till ordnande en nödvändighet. Ett sådant ordnande måste naturligtvis ske i många dimensioner utifrån olika kriterier. Ett exempel skall här ges som utgår från grader av medvetande, från avsikter, från arkitekturkunskap och från styrkan i upplevelsen. Två skisser till kategoriseringar har här formulerats för att beskriva ett nyligen påbörjat arbetssätt enligt denna metod. Dessa förslag är tänkta att ligga till grund för diskussion och ett utformande av nya och bättre utvecklade kategorier i många steg.

- (i) Vardagliga, mer slentrianmässiga otolkade eller icke-medvetandegjorda fragmentariska avläsningar av rummen i stunden.
- (ii) Upplevelser som av någon anledning står fram som mer betydelsefulla, hela upplevelser, utan att man "valt" att göra dem mer betydelsefulla.
- (iii) Upplevelser i stunden framkallade av att man valt att rikta medvetandet aktivt mot ett objekt, till exempel ett visst rum med dess speciella kvaliteter, oberoende av kvalifikationer för att göra en bedömning av arkitekturen.
- (iv) Upplevelser där man erfar en sammankoppling via associationer med minnen av tidigare upplevelser vilket möjliggör en inre dialog mellan nu och dåtid.
- (v) Upplevelser som inte är direkta upplevelser i stunden utan iscensatta föreställningar av rum frammanade genom till exempel läsning av litteratur,

minnen, samtal.

- (vi) Upplevelser som utmärks av smakens värderande av estetiska kvaliteter, utifrån inlärd föreställningar om arkitektur.

En annan skiss utifrån olika överlagrande steg i läroprocesser kopplat till arkitekturupplevelse:

- (i) Den arkaiska rumsuppfattningen
Är gemensam till viss del även med djuren, det är den fundamentala upplevelsen av att kunna skilja mellan vågrätt och lodrätt, hålla balansen, uppfatta ljus, form och färg, lukt, smak, känna skillnad mellan olika texturer, uppleva avstånd, rytm och kontrast.
- (ii) Den emotionella rumsupplevelsen
Känslans spontana förmedling av betydelsen av den arkaiska rumsuppfattningen. Rädslan inför ett stup, glädjen inför regnbågens färgspel, smärtan av att gå emot en vägg, kylan av att bli våt...
- (iii) Den medvetna rumsupplevelsen
Tankens medverkan i upplevandet. Ett medvetet reflekterande, ett tolkande av det upplevda som leder till att iakttagelsen kan skärpas och upplevelsen stegas.
- (iv) Den begreppsliga rumsupplevelsen
Att intellektuellt kunna sätta samman rumsupplevelsens delar till sammanhängande betydelsefulla helheter. Med en allt större erövring av begrepp kan upplevandet riktas och delar av helheten kan undersökas utan att helhetssynen tappas.
- (v) Den estetiska arkitekturupplevelsen
Är beroende av att en inlärd bild av vad arkitektur är har vuxit fram via samlade erfarenheter. Arkitektur är en artefakt och för att kunna tala om estetisk arkitekturupplevelse måste man därför ha en idé om begreppet arkitektur. Här vill jag tala om a) den kulturgemensamma estetiska arkitekturupplevelsen b) den individuella estetiska arkitekturupplevelsen.
- (vi) Den oerhörda arkitekturupplevelsen
En arkitekturupplevelse som lyfter sig över det var-



Åsa Dahlin, KTH, Arkitektur

dagliga och leder tillbaka ända till det arkaiska samtidigt som den förutsätter alla de andra stegens samlade kunskap för att kunna uppstå. Att upplevas sig som att helt uppgå i en speciell byggnadsupplevelseavsikt som t ex kan vara religiös kan vara ett exempel. Jag tänker mig att man också kan tala om den oerhörda rumsupplevelsen som kan upplevas som lika fantastisk och rik som arkitekturupplevelsen men inte kräver den estetiska medvetenheten. Även små barn kan erfara oerhörda rumsupplevelser, men jag menar dock i detta sammanhang att det då inte är fråga om arkitekturupplevelse, eftersom denna kräver en estetisk medvetenhet om begreppet arkitektur

Att fördjupa kunskapen om arkitekturupplevelse är viktigt för vår arkitekturförståelse, inte minst i pedagogiska sammanhang och i arkitekturkritik, men även för att kunna föra en dialog om ämnet med forskare från andra discipliner. I ett modelltänkande med olika kategoriseringar finns dock en risk i att förlora sig i själva ordnandet och tappa bort fokus på innehållet. Det kan finnas anledning att minnas innebörden i ett utrop av Canetti: "Jag hatar folk som snabbt bygger system, och jag ska se till att mitt aldrig sluter sig helt." (Canetti 1979, s 52)

Mina avsikter är inte att kritiskt värdera om byggnadsverk eller upplevelser av dem är bra eller dåliga. Syftet är istället att utifrån olika delperspektiv försöka genomlysna arkitekturupplevelsens innehåll och förutsättningar. Jag har här visat min inställning till att det är

nödvändigt att bland annat vända sig mot filosofi och kognitionsforskning för att kunna undersöka upplevandet av arkitektur, men även till skönlitteratur och konst för att nå uttryck för den unika upplevelsens betydelse för den enskilda människan. Jag tänker mig att det är möjligt att formulera en teoretisk stomme bestående av det som är beskrivbart i människans upplevelse av arkitektur för att inte hamna i mysticism eller ren subjektivism. Denna stomme eller basstruktur kan inte bestämmas som något absolut. Istället måste den kännetecknas av en hög grad av kritiserbarhet och föränderlighet.

Referenser

- Bergson, Tiden och den fria viljan. En undersökning av de omedelbara medvetenhetsfakta. Bokförlaget Nya Doxa, Nora 1992, First published under the title *Essai sur les donées immédiantes de la conscience* (Paris 1889).
- Brodsky, J. En plats så god som någon. Essäer. Översättning av Ingeldt, B. Bokförlaget Wahlström & Widstrand, Malmö 1988.
- Canetti, E. Människans provins: anteckningar. Inledning, urval och översättning av Edfeldt, J. Bokförlaget Forum, Stockholm 1979.
- Damasio, A. R. Descartes misstag. Känsla, förnuft och den mänskliga hjärnan. Bokförlaget Natur och kultur, 1999. Originalets titel: *Descartes error. Emotion, Reason and the Human Brain* (1994).
- Dewey, J. *Art as Experience*, Perigee Books, New York 1980, Copyright 1934 by John Dewey.
- Gadamer, H-G. Sanning och metod (i urval), Bokförlaget Daidalos, Göteborg 1997. Originalets titel *Warheit und Methode*, utgiven av J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1960/1990.
- Gibson, J. J. *The Senses Considered as Perceptual Systems*, Houghton Mifflin Company, Boston 1966.
- Gärdenfors, P. *Blotta tanken*, Bokförlaget Nya Doxa, Nora, 1996 (1992).
- Gärdenfors, P. *Fängslande information*. Natur och kultur, Stockholm 1996.
- Hamlyn, D.W. *Filosofins historia*. Bokförlaget Thales 1998, originalets titel *A History of Western Philosophy*, (1987).
- Kawabata, Y. *Snöns rike*. Japanska originalets titel: *Yukiguni*, engelska originalets titel: *Snow Country*, översättning från engelskan av Per Erik Wahlund, Bokförlaget Aldus/Bonniers 1968, Stockholm (1935).
- Piaget, J. *Psykologi och undervisning*. Bokförlaget Aldus/Bonniers, Stockholm 1972.
- Popper, K. R., Eccles, J. C *The Self and Its Brain*, Springer International, Berlin, Heidelberg, London, New York, 1985 (1977).
- Popper, K. Popper i urval av David Miller. *Kunskapsteori, vetenskapsteori, metafysik, samhällsfilosofi*. Bokförlaget Thales, Stockholm 1997.
- Rasmussen, S. E. *Experiencing Architecture*. Twenty fourth printing 1993 (1953), The MIT Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge.
- Scruton, R. *Modern Philosophy. An introduction and survey*, Arrow Books, London 1997 (first published in the UK in 1994 by Sinclair-Stevenson Limited).

